

श्रीगणेशशारदागुरुभ्योनमः निर्विघ्नमस्तु श्रीगुरुदक्षिणामूर्तयेनमः श्रीशारदाजयतिसत्यं श्रीशुभमस्तु ॥ उपजीव्योपजीवकभावेति ॥ अतिदेश
वाक्यजन्यशब्दबोधस्यैवोपमानत्वमिति प्राचीनमते उपमानप्रमाणस्यातिदेशः ॥ वाक्यरूपशब्दप्रमाणजन्यत्वेन शब्दस्यार्थज्ञानजन्यत्वमिति मते वि
शिष्टवाक्यार्थज्ञानरूपप्रयोगमूलभूतज्ञानजन्यत्वेन शब्दस्यैव तन्मते प्रमाणत्वेन स्वरूपत उपजीव्योपजीवकभावः शक्तिज्ञानात्मकोपमिति जन्यत्वेन
शब्दबोधस्य फलयोरप्युपजीव्योपजीवकभावः ॥ सादृश्यज्ञानैवैवोपमानमिति नवीनमते फलनिष्ठयोरेव उपजीव्योपजीवकभावयोः स्वाश्रयकरणा
त्मकपरंपरासंबन्धेन प्रमाणनिष्ठयोरेव उपजीव्योपजीवकभावयोः संगतित्वं बोध्यमिति केचिदाहुः ॥ तं न श्रेयं ॥ सादृश्यज्ञानात्मकोपमानजन्यत्वस्य सा
क्षात्संबन्धेनैवोपमितौ सत्त्वादुपमितैरपि पदज्ञानरूपत्वेन शब्दप्रमाणरूपत्वात् स्वरूपतएव संगतित्वसंभवात् ॥ यद्यपि शब्दबोधस्य उपमानत्वमन्ये उपमा
नत्वेऽपि शब्दोपजीवकत्वमस्तीति शब्दनिरूपणानंतरमेवोपमानंकुतोननिरूपितमिति वक्तुं शक्यते तथापि संगतेरनंतराभिधानाव्यायत्वेन न दोषः ॥ प्रपञ्चि
तमनुमानखंड एवाएवकारार्थकस्येति ॥ एवकारार्थोऽर्थो यस्येति मध्यमपदसमासलोपेन एवकारार्थबोधकस्येत्यर्थः ॥ हस्तचेष्टादेरिति ॥ तथा च मौनिस्थे

दि० रा० श०

१

विज्ञातीयहस्तचेष्टास्थचेष्टशब्देच्चारणभावेन ज्ञायमानपदाभावाच्छब्दबोधो न स्यात्। पदज्ञानस्य कारणत्वमिति नवीनमतेतुलिथ्याहस्तचेष्टया च संकेति
तपदज्ञानाद्भवति शब्दबोध इति भावः। पदार्थज्ञानमात्रस्येति। यद्यपि प्रत्यक्षादिना घटादिज्ञाने पदज्ञानजं न्यत्वाभावेन पदज्ञानया पारत्वमसंभवदुक्तिकमे
व- तथापि तथापि घटपदबोधोऽयं घट इत्यस्याप्युपनयसंनिर्कषविधया पदज्ञानजं न्यत्वेन या पारत्वमसंभवो बोध्यः। अयं घट इति शब्दबोधस्य तु पदज्ञान
जं न्यत्वं सुलभमेवेति भावः। घटकत्वमिति। पदज्ञानं पदार्थोपस्थितिघटकं पदज्ञानं त्वं रतिरूपसंबंधसहकारेण मूलार्थबोध इति भावः। अनुवृत्तिरूपसंबंध
ज्ञानस्य सहकारित्वं कुत इति चेदित्थं। एकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकं। पदज्ञानार्थोपस्थितिरीत्या पदपदार्थयोर्वृत्तिरूपसंबंधज्ञाने सत्येव पदज्ञा
नात्पदार्थस्मरणं जायते न तु पदज्ञानमात्रे हस्तिहास्तिपकयोः संबंधाज्ञाने हास्तिपकदर्शनेऽपि हस्तिनोऽस्मरणादिति संबंधज्ञानस्य संबंधिज्ञा
नसहकारित्वमवसेयत्वमिति दृश्यं च पदज्ञानं न्येत्यादिमूलैः पदज्ञानजं न्येत्यादिरेवार्थ इति बोध्यं। एकसंबंधिज्ञानस्येवापरसंबंधिस्मारक
त्वादिति। तीरोपस्थितेरभावादि तिगंगां पदशक्य प्रवाहसंबंधस्य तीरे गृहीतत्वादेव गंगापदेन प्रवाहोपस्थितौ तीरोपस्थिति संभवेन

शब्द०

तीरेगंगापदशक्तेरकल्पनादितिभावः अन्यतरसंबंधद्वयत्रयस्त्रीतत्पुरुषसमाससमंनिराकुरुते अन्यतरात्मकइति-पदज्ञंन्यपदार्थोपस्थितवैवेति-
शक्तिज्ञानाभावेपिशक्यसंबंधरूपलक्षणाग्रहस्यायसंभवेन पदपदार्थयोः संबंधज्ञानाभावात्पदज्ञानेन शब्दबोधप्रयोजकीभूतस्मरणोत्पादनासंभवात्
याचेतदभिप्रायेणैवकारिकायां शक्तिधियः पदज्ञानसहकारित्वमुक्तमिति भावः अपिप्रसंगइति- घटपदबोध्यत्वप्रकारकेच्छायाः घटपदशक्तित्वेनस्थाः ई-
श्वरमात्रवृत्तित्वेनघटपदशक्तिर्नस्यादिति विशेष्यतासंबंधेनैवतादृशेच्छारूपेचातयात्तेश्वरस्थानिकेच्छावत्त्वेनैवगौरवाद्घटपदाद्धेतोबोध्यः पदपदात्प-
दोबोध्यइतिसमूहालंबनरूपैकेच्छायुक्तेरेव तलांगीकरणीयतयातस्याश्वविशेष्यतासंबंधेनपदेपिसत्वेनतत्रघटपदशक्यत्वप्रसंगइतिभावः तीरेपि
सत्तादिति-भगवदिच्छायास्तन्मात्रविषयकत्वेनगंगापदाल्लक्षणतयातीरबोधस्यापिजायमानत्वेनतद्विषयकत्वस्यापिईश्वरेच्छायामावश्यकत्वादितिभा-
वः नातिप्रसंगान्तालक्षणोच्छेदप्रसंगइति-तत्पदज्ञंन्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनईश्वरेच्छावत्त्वस्यतत्पदशक्यत्वा-
भ्युपगमनईश्वरेच्छानिरूपितघटपदज्ञंन्यविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः घटादावसत्त्वेनपदादेः तादृशविशेष्यतासंबंधेनईश्वरेच्छा-
वत्त्वमिति नपदादेः घटपदशक्यत्वमितिभावः अन्यथातदभाववतितत्प्रकारकत्वेनईश्वरेच्छायाः विसंवादित्वापत्तेः तीरादौगंगापदवाच्यत्वचनहाराभा-

त्वेति श्वरेच्छायां गंगापदज्ञं न्यबोधविषयस्तीरमित्याकारकता न स्वीक्रियते अपितु विषयताया गंगापदज्ञं न्यबोधो भवतु तीरविषयतावद्भवत्वित्येवंरीर
 त्याविशकालितत्त्वग्रपदेशेन विषयतात्वेनैव गंगापदज्ञं न्यबोधविषयतायास्तीरमगवदिच्छया वगाहना नतीराहो गंगापदज्ञं न्यबोधविषयतात्वावच्छि
 न्नप्रकारतानिरूपितनिर्णयतासंबन्धेन श्वरेच्छावर्त्तामिति तीराहो गंगापद रक्त्यभावातीरादिविषयकशब्दबोधनिर्वोहाय कृष्णांगीकारोप्यावश्य
 कदतिभावः तन्तन्निशेषणेयद्विशेषणं तस्यैव प्रकारतावच्छेदकत्वेन गंगापदज्ञं न्यबोधतीरविषयस्तीरं भवत्विति श्वरेच्छानिरूपिततीरनिष्ठविशेष्य
 तायां गंगापदज्ञं न्यबोधविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेनाप्युपपत्तेरिति तु शुद्धविषयतात्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितत्वेमेव तिग्रंथकारादि
 न्नसंगच्छतत्वात् तत्वेनां निदाक्षेपो निरवकाशः आधुनिकसंकेतिते पुनराकिरिति मूलग्रंथविरुद्धं आधुनिकेनाम्निशकिरस्यैवेति मूलमित्याशंक्य आ
 धुनिकेनाम्नीत्यस्य नामाविशेषतापरतामाह आधुनिकेत्यादि मूले एकादशोऽहर्निर्गता नामकुर्यादित्यनंतरं श्रुत्येति पूरणीयं श्वरेच्छायास्तत्वादित्य
 स्य संकेतिततत्त्वपदज्ञं न्यबोधविषयत्वाप्रकारता तदर्थविषयकमगवदिच्छायाः सत्तादित्यर्थः नन्वसाधुशब्दानामपि वित्संकेतदर्शनेपि तेषां तदद्रूपे
 णमगवदिच्छावगाहः न प्रमाणिकः अनंतप्रकारताविशेष्यताया किकल्पनं गौरवाच्चेत्यभिप्रायेणाह एकादशाहः काहीनेति तथाच एकादशाहः का

लीनपितृचरितशब्दजं न्यबोधविषयः पित्रादिसंकेतितविशेषो भवत्वित्याकारि वै. वभागावदिच्छा कल्पनमिति भावः नन्वेवमथाधुनिकसंकेतितेत्या
 दिमूलमसंगतमेव एकादशेहनिपित्रादिसंकेतनाभिशाक्तिः स्वीकारादौ मात्रपदं पूरयति आधुनिकमात्रेति मात्रपदेनेश्वर्यावृत्तिः पूर्वोक्तनामसु
 सामान्यरूपेणेश्वरसंकेतसत्त्वेषु शक्तिसत्त्वेषु निक्षेपितिरिति भावः अस्वरसमिति वक्ष्यमाणमित्यर्थः अस्वरसंप्रकटयति तथासतीति शक्तिप्रमं
 लक्षणाग्रहं च विनेत्यादिः तेन शक्तिप्रमादिना शब्दबोधसंभवेपि न क्षतिः इदमुपलक्षणं ईश्वरानंगीकर्तृणां प्राभाकरादीनामीश्वरेच्छारूपशक्तिय
 हासंभवेन शब्दबोधानुपपत्तिरपि द्रष्टव्यं मूलधेधातुप्रवृत्तीति - धातुः प्रातिपदिकेत्यर्थः प्रत्ययः विभक्तिः तद्धितारथातकृतयः आदिना समासस्थापि
 याकरणाच्छक्तिग्रहः तत्रापि भूस्वत्तायामिति धातोः शक्तिग्राहकत्वं एवं पाचकादिप्रातिपदिकस्थापि याकरणाच्छक्तिग्रहः पचधातोः पाकार्यक
 स्यतदुत्तरवृत्त्यस्य कर्तृत्वार्थः कस्यतत्रप्रतिपादनात्तत्रगवादिप्रधानप्रातिपदिकानां कोशादेव शक्तियहृतिमंतयंम् वस्तुतः धातुः प्रवृत्तित्य
 स्य धातुरूपप्रवृत्तिरित्यर्थः धातौ प्रवृत्तित्वप्रदर्शनं च प्रत्ययतौ वैलक्षण्ययोतनत्वे वा तएव आदिपदेन समासादिवृत्तीनां संग्रहोपि संगच्छते
 तेषामेव प्रातिपदिकत्वादितिसारं वर्तमाने लङित्यादिकंतु प्रत्यये शक्तिग्राहकमिति विवेकः कृतित्वजातेरिति किंचिद्विशेषितस्य एकस्य

दि०श०श०

३
रित्यादि

कृतिलख्यराक्यतावच्छेदकत्वेलाघवं-कृतिलविशिष्टानामनंतकृतीनां तथात्वे गौरवं-ज्ञातेरेव स्वरूपतो भानाभ्युपगमेन स्वरूपहेतुः शक्यतावच्छे-
दकत्वासांभवादिति भावः नवीनैर्वैयाकरणै-स्तु आश्रयमात्रएव कर्तृकर्मभेदादयोः शक्तिः स्वीक्रियते कृत्यादियापारफलयोर्धातुनैव कृताभावाश्र-
यत्वं चारवंडोपाधिरिति तन्मते गौरवं परंतु-लः कर्तुं मूलश्रुतसूत्रविरोधएव न च कर्तरीत्यस्याश्रयत्वे वाच्ये इति वाच्यं मृतथासति स्वतंत्रः कर्तेति सूत्र-
कृतपरिभाषायांचैय्यर्थापत्तेः स्वशास्त्रेयत्र कर्तृपदयोगः यत्रायमर्थइति ज्ञापयितुं मेव परिभाषादात्तत्वात्तत्र्यं वकारकांतरयापारानधीनयापारवत्त्वं
चातिगुरुश्रुतमेव इत्युच्यते। फलयापारयोर्धातुराश्रयेनुतिडः स्मृतादृतिकारिकापि सूत्रविरुद्धेव किंच वृत्तपदस्य लक्षणे वाश्रयार्थकत्वं वाच्यं मू-
कृतिमतएव तस्य मुख्यार्थत्वात् तथा वरंतदपेक्षया कृतो वैवलक्षणकल्पनं आश्रयत्वस्याखंडोपाधिलेमानासावादाधारतारूपस्य तस्य स्वरू-
पसंबंधरूपत्वेनाननुगतत्वादिति संतव्यं अनभिहितेति अनभिहिताधिकारीयेणेति सूत्रानंतरपठितेन कर्तृकर्मणोरुत्तरीयेति सूत्रेणेत्यर्थः
किंतु प्रयुक्तकमित्याशंकेति चेन्न स्तंडुलं पचतीत्यादौ चैत्रगतसंख्ये वाख्यातेनाभिधीयते न तु तंडुलादिगतेत्यत्र नियामकाभावे चैत्रेण पच्यते
तंडुल इत्यादावपि चैत्रगतसंख्याभिधानसंभवेन तृतीयानस्यादित्याशंकायां पर्यवसितोर्थः प्रथमांतपदोपस्थाप्य पदस्य तु मूलएवापेयत्र

ख०ड

३

तंडुलं पचतीति प्रयोगे द्वितीयायाः कर्मत्वेनैव तात्पर्यं तत्र तंडुले संख्यान्वयवारणप्रयोजनं दर्शयति तदुपेक्षितं न च कर्मत्वाद्यविवक्षायां इतीत्यैव
न साधुः कर्मणि द्वितीयेति तद्विधानादिति वाच्यं असाधुत्वेऽपि प्रयोजनप्रदर्शनवाधकाभावात् साधुप्रयोग एव दर्शनीयमिति नियमाभावादप्यत्र शाह
पिशब्दबोधोत्पत्त्या तत्र शाब्दबोधोपपादना संभवादिति ध्येयं नान्वित्यादि कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि द्वितीयादिकारकविभक्त्यर्थी विशेष
षणत्वं तदा चेत्तद्वेत्यादौ चेत्तस्यैवादि सादृश्य एव विशेषणत्वपि कारकविभक्त्यर्थी कर्मत्वादावविशेषणत्वेनारथात्तार्थे संख्यायामेव तद्वे
अन्वयः स्यादतः कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं निर्वर्त्तनीति भावः । एवं कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वं यदि कर्मत्वाद्यनन्वितत्वं तदा पक्षमतं मुख्यत इत्यादौ पाकक
र्मत्वेनान्वितेऽने आख्यातार्थसंख्यायाः अन्वयोन स्यादतः पितान्वितत्वं न मावश्यं कर्मिति भावः इयं चेतरान्वितत्वेन तात्पर्याविषयमित्यस्य
परित्यागो नुचित इति ध्येयं नन्वितरार्थकमित्यादिपदं व्यर्थं । विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयतार्थक कर्मत्वानवरुद्धत्वपरोपादानेनैव सामं
जस्यादित्यस्वरसा कर्मत्वाद्यनवरुद्धत्वमिति समुदायस्यैव विशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वपरतामाह । वस्तुनस्त्विति नन्वितराविशेषणत्व
मिति परित्यज्येततरविशेषणत्वेन तात्पर्याविषयत्वपर्यंतानुधावनमपूलमित्यांकां निरस्येत्तत्प्रयोजनं दर्शयन्नाह अविशेषणत्वमिति

दि० रा० रा०

४१

एवकारार्थः न्यास्मिन्निति एवकारार्थस्त्रिविधः अन्ययोग्यवच्छेदः अत्यन्तायोग्यवच्छेदश्चेति अत्र विशेष्यसंगतएवकारस्यान्ययोग्यवच्छेदार्थः यथाचैत्रैवपुच्छतीत्यादौ चैत्राद्यन्यास्मिन्पाककर्तृत्वयोगो यवच्छिद्यते तत्रान्यास्मिन्योग्यवच्छेदे च पृथगेव एवकारस्य रातिः । अन्यरूपार्थं स्तुतेनांशे विशेष्यविधयाभासते संबंधरूपयोगएव आख्यातार्थकृतेः प्रतियोगित्वेनावयः तादृशयोगस्याभावरूपयवच्छेदे प्रतियोगिविधः । ग्रान्वयः अभावश्चान्यास्मिन्प्रकारविधयाभासते । तथाचैत्रः पाकानुकूलकृतिमानुचैत्रः पाकानुकूलकृतिसंबंधाभाववानित्याकारकएवशाब्दबोधोभवति । उक्तस्थले एव संबंधस्थं केवलान्वयित्वेन संबंधाभावाप्रसिध्याशक्तिग्रहएव न संभवतीत्यपि प्रत्युक्तं विशेषणसंगेनैव कारस्यायोग्यवच्छेदार्थः यथाशंसवः पांडुरएवेत्यादौ शंसवपांडुरयोगो यवच्छिद्यते । क्रियासंगेनैव कारस्यात्यन्तायोग्यवच्छेदार्थः यथा नीलंसरोजंभवत्येवेत्यादौ सरोजनीलभवनस्थनीलत्वस्यात्यन्तायोगो यवच्छिद्यते इति सरोजनीलत्वासंबंधस्यापि सत्वादिति ध्येयं । यद्यप्ययं अत्यंतत्वं सरोजत्वयापकत्वमेव वाच्यं मृतदंन्यस्थदुर्वचत्वा तथाच सरोजनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकनीलत्वसंबंधाभावाप्रसिध्या तद्वच्छेदो दुर्घटः तथा ययोगे त्वस्य सरोजनिष्ठमेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपस्य यवच्छेदएवात्यन्तायोग्यवच्छेदपदार्थ इति नो

४२

कानुपपत्तिः ननु एवकारादतिरिक्तविशेषणत्वेन तात्पर्याविवक्षयत्वेमेव कर्मलाघूनवरुद्धत्वं वाच्यं चैत्रस्य एवार्थान्यस्मिन्विशेषणत्वेपिन तत्र संख्यात्व
ग्रानुपपत्तिरतएवेतरपदमनर्थकमित्याशंकायामाह चैत्रइत्यादि अत्र द्वितीयार्थः कर्मत्व एव चैत्रस्य विशेषणत्वेन तात्पर्याविवक्षयत्वा चैत्रे संख्यात्वयोन
स्यादिति भावः विशेषणत्वमात्रेणेति सूत्रं विशेषणत्वेन तात्पर्याविवक्षयत्वे सति विशेषणत्वेन तात्पर्याविवक्षयत्वं तदसंभवः संख्यात्वयेनियामक इति भा
वः ननु नानार्थकसौंधवादिपदाल्लक्षणस्यैव बोध इति नियमात्तादृशस्थल एव तात्पर्यज्ञानहेतुत्वमावश्यकं ननु सर्वत्र एकपदार्थस्थिते तथे तुलकत्वेनेवी
जाभावाद्वैवं चैत्रइवेत्यादौ चैत्रादेरिवार्थेयदानविशेषणत्वतात्पर्यंतदौ चैत्रादौ संख्यात्वः स्यादित्याशंकेते यदि चैत्यादिना नानार्थातिरिक्तस्थल
इति द्दमुपलक्षणं तात्पर्यासत्वेपि विक्रमात्मकतात्पर्यज्ञानसंभवेन शाब्दबोधमात्रेतात्पर्यज्ञानस्य हेतुत्वेपि चैत्रे संख्यात्वयापत्तिर्द्रष्टव्या तदेत्यादि
विशेषणत्वमात्रप्रयोजकं यच्चैत्रइवेत्यादौ प्रथमांतं चैत्रपदं तदनुपस्थाप्य त्वमेवाविशेषणत्वपदनात्रविक्षिप्तं तथा चैत्रइवेत्यत्र प्रथमांतं चैत्रपदस्य र
वार्थे विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्यत्वेन न तत्र संख्यात्वयः चैत्रएवपचतीत्यादौ चैत्रसंख्यात्वयोपपत्तये मात्रपदं मुख्यविशेषणत्वाप्रयोज
कत्वे सति विशेषणत्वप्रयोजकत्वं विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वं यद्यपि चैत्रइवेत्यादावपि चैत्रपदं अन्यपदार्थस्मरणे चैत्रो मुख्यविशेषणतयैव भासत

दि० रा० श०

५

इति तस्यापि विशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वं तथापि शाब्दबोधनिरूपितविशेषणत्वमात्रप्रयोजकत्वमिह विवक्षितमिति न कोपि दोषः न चात्र प्रथमांते
ति अर्थ इति वाच्यं चैत्रः चैत्रं पृथ्वीत्यत्र द्वितीयांते चैत्रपदस्य विशेषणत्वमात्रप्रयोजकतया तदुपस्थाप्य तस्य चैत्रसत्त्वेन तत्र संख्यान्वयोपपत्तये त
दुपादानावश्यकत्वात् नैवैवमपि चैत्रः पचति चैत्र इव मे त्रः सुंदर इति वाक्यद्वयजंन्यसमूहलं वनशाब्दबोधः तत्र चैत्रसंख्यान्वयोन स्यात् तत्र तथा विधुप्र
थमांतपदोपस्थाप्य तस्यैव तदानीं सत्त्वादि तिकाच्यं यत्प्रथमांतपदाख्यातपदाभ्यामन्वयप्रयोज्यपरस्य निरूप्य निरूपकभावापेक्षानविषयतां शालिशाब्दबोधे
त्रेन्येते विशेषणतामात्रप्रयोजकप्रथमांतपदोपस्थाप्य त्वाभावस्थारण्यातथ संख्यान्वयप्रयोजकत्वोपगमादित्युक्तस्थले पचतीत्यारण्यातपदचैत्रपदाभ्यांता न
दशाशाब्दबोधे जंन्यत इति न संख्यान्वयानुपपत्तिरतस्तत्पदमपि ग्रंथस्थं साधुसंगच्छत इति ध्येयं ननु तंदुलं पचतीत्यत्र तंदुलस्य कर्मत्वांशे विशेषणत्वविवक्षा
भावे द्वितीये वनापपद्यते कर्मत्वांशे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणत्वेन विवक्षायामेव कर्मणि द्वितीयेत्यनेन तदुत्तरं द्वितीयाविधानादित्येव न विशेषणत्वेनात्यर्थमिति मू
लमसंगतमत आह न विशेषणत्वमित्यादि विशेषणत्वमुख्यविशेष्यत्वाभ्यामित्यादितंदुलकर्मपाकानुरूपं व्यापारवांस्तंदुल इति शाब्दबोधेनात्यर्थं तत्र
तंदुलेऽपि संख्यान्वयवारणाय प्रथमांतेत्यादिभावः ननु तंदुलं पचतीत्यत्र यदेतद्बोधेनात्यर्थं तदा तंदुलेऽप्यारण्यातार्थसंख्यान्वये दृष्टापत्तिरेवेति यदि द्रव्यात्तदा

इति

५

स्तुप्रथमांतेत्यादेः प्रयोजनं दर्शयति। इदमिति। तथा चैत्रे इवेत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयवारणाय कर्मत्वादीति चैत्रेण सुथत इत्यत्र स्वापेतदन्वयवारणाय प्रथमं
तेत्यादीति प्रयोजनमपि साधु प्रयोग एव संभवादिति भावः। द्वितीयदृक् स्येति। तंडुलं पचतीत्यत्र आख्यातार्थस्य तंडुले विशेषणत्वेन्यतात्पर्याभावेनान्वयि
न्येव संख्यान्वयइति नियमात् तत्र संख्यान्वयोप्यावश्यकः। एवं संख्याभिहितत्वे प्रथमायावश्यकः। दोषानुसयग्राह्ये परंकारकमिति नियमाद्वितीयोपेक्षया
अभिहिते कर्तुः प्रथमाया बलवत्ता तत्र चैत्रे चैत्रं पचतीति त्वं तंडुलं पचतीत्यादि प्रयोगः साधुः। वस्तुतस्तु कर्मकर्तृकर्मवदितिकर्माभिन्नकर्मकर्मत्वादि
देशात्कर्तुः लडात्मनेपदयोरवश्यकत्वेन पचते तंडुलः स्वयमेवेत्येव प्रयोगः साधुः। साधु प्रयोग एव प्रयोजनं दर्शनीयमित्यभिप्रायेण सौकं पचतीत्यादौ कि
या विशेषणे संख्यान्वयवारणं प्रथमांतेत्यादेः प्रयोजनं वक्तुमित्यर्थः। भावनात्वं कर्तृत्वमेवेत्त्वत्वात्तरत्वं॥ अपादानं संप्रदानं ततोधिकरणं कर्मकर्मेति कारण
करणं क्रमोमत इत्यवधेयं। द्वितीयांत क्रिया विशेषणानां कर्मत्वं न पुंसकलिंगताच्चेति वार्तिकेन कर्मत्वानुशासनात् क्रिया विशेषणानां द्वितीयत्वादिति भावः। विष्ण
वनीयमिति। धात्वर्थेति रिक्तविशेषणत्वं मात्रेण तात्पर्या विषयत्वं मेव कर्मत्वाद्यनवरुध्यमेतत्कलेपिविवरणीयमिति भावः। संख्यामविषयीकृत्येति दा
राः संतीत्यादौ नित्यबहुवचनादहाराशब्दाधिआख्यातार्थबहुत्वसंख्याया बाधितत्वादिति भावः। कर्तरीत्यादि कर्तृपदभावप्रधाननिर्देशकत्वात् कर्तृत्वमेव

र्थः कर्तृत्वं च क्रियानुकूलकृतिमत्त्वं मुख्यगौणं च क्रियानुकूलकृत्वापारवत्त्वं आश्रयत्वं चानश्रयतीत्यादौ प्रतियोगित्वमिति बोध्यम् (एवं चानामिहितै इत्यधिका-
 रीय कर्तृकरणयोस्तृतीयादावपि कर्तृत्वकरणत्वयोरित्यर्थः त्रयत्रगतं कर्तृत्वं कर्तृत्वं चामिहितं तत्र प्रथममेव न द्वितीया (द्वितीयं तितद्विधायकस्त्राणाम-
 नमिहिताधिकारत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य मुख्यविशेष्यत्वविवक्षायां संबोधनं फलकारत्वादमिहितकर्तृत्वाद्याश्रये च प्रथमाया एव विधानादेतेनारण्यातेन
 तद्गतसंख्यानभिधानस्यैव तद्वैधक्यपदेन तत्तृतीयाप्रयोजकत्वे द्वाराः संतीत्यादौ द्वारेषु बहुलस्य बाधितत्वेनावोधनादौरेरिति तृतीयापत्तिरित्यपि
 प्रत्युक्तं इति विभावनीयं मुञ्जं न्यत्वा इति तज्ज्ञं न्यत्वे सति तज्ज्ञं न्यजनकस्यैव व्यापारपदार्थत्वादिति भावः तदभावेपीति रथस्याचेतनत्वेन यत्नाभावे
 पीत्यर्थः तदाश्रयत्वं मवरथांगच्छतीत्यादौ रथे प्रतीयं तनुतादृशक्रियानुकूलाश्वादि संयुक्तस्त्वादिसंयोगवत्वमिति भावः निरुद्धलक्षणेति (अनादिता-
 त्पर्यविषयलक्षणेत्यर्थः) आदिनेति तथा च जानातीत्यत्र शाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिपदजं न्यतद्विषयोपस्थितत्वेन हेतुत्वात्प्रकारकं विशेष्यमर्यादया शाब्द-
 बोधपदादनुपरयापितस्य भावासंभवात्संसर्गमानार्थनशाब्दबोधे पदद्वयसममिच्छाहाररूपविशेषाकांक्षा नियम्यमेवेति न तत्रापि पदजं न्यत्वनि-
 गन्त्यल-शब्दासंसर्गशक्तिकल्पनमिति न्यायविरोधादपि संसर्गनशक्तिरूपयेति संसर्गस्याकांक्षालभ्यत्वादिति भावः यवपदस्येति देहकीदीपेति दे-
 हकीस्थोयोदीपः सवनानंतरथवद्विषयस्तु प्रकाराकत्वेन संबन्धात्तत्तथोक्तपक्षे तदिति भावः तत्रहीत्यादिमूलग्रंथेन्यप्रकारमाह तत्रहीति यवमयश्चर-

भवतीत्यत्रहीत्यर्थः शक्तिनिर्णयोवाक्यशेषापेक्षयासंदेहः संभवतीत्यभिप्रायेण तादृशेत्यादिसत्यंतं पूरयति तादृशेति शक्तिवाचकपदभावादित्य
 र्थः कोशेतुविनायकोविघ्नराजंत्यादौ ससंभ्यावाचकत्वात् कतयावाचकतायाश्च शक्तिनिरूपकतारूपतया तद्वाचकपदमस्यैवेति भावः अमरादि
 रादेवाइत्यादौ वचनशब्दार्थकताइत्यध्याहाराच्छक्तिग्राहकमिति बोध्यं मूयसिद्धार्थकपदस्येति प्रसिद्धार्थकसममिच्छाहरोत्थनुमानविधया शक्त्या
 हकस्तथायुक्तवाक्यादिनाद्वाहंमृक्षेमधुररवकर्तापि कपदवाच्यदृतिबोधः पिकपदस्य पूर्वशक्तिग्रहाभावात् कोकिलदर्शनानंतरं कोकिलः पिक
 पदवाच्यः सहकारतरोमधुरालापकर्तृत्वादित्यनुमानादेव शक्तिग्रहदृतिर्ध्येयं प्रसंगादिति प्रसंगसंगतेरित्यर्थः नागृहीतेति अगृहीतविशेषणाबुद्धि
 विशिष्टेनोपप्रायतौ विशिष्टविषयिणी न भवतीत्यर्थः ससंभ्यादिविषयकत्वात् लाघवादिति घटत्वविशिष्टनानाघटेषु शक्तिकल्पनामपेक्षया घट
 त्वे शक्तिकल्पने लाघवादित्यर्थः विशेष्यमित्यादि अविद्यां शक्तिः विशेष्यं न गच्छेत् न प्राप्तोपि कुत इत्याकांक्षायामाह क्षीणशक्तिविशेषणइत्यनंतरं
 अनुगतशक्तीति पूर्णायं मुयतः विशेषणं प्राप्य पदशक्तिः क्षीणसामर्थ्या भवति अतः विशेषणं नाभिदागच्छेत् वक्ष्यमाणरीत्या विशेषणशक्तात्पदा
 देव विशिष्टविषयकशब्दबोधोपपत्तौ विशिष्ट्यां शक्तिकल्पने बीजाभावादिति पर्यवसितार्थः यको शक्तिस्वीकारे यमिचारादानं त्याचेति दूषणद

यं मूलेऽभिहितं तयोः संगमनाय विकल्प्य दूषयति। यस्यामिति। व्यभिचार इति। तद्विषयक शब्दबोधं प्रति तद्धर्मिक शक्तिज्ञानमेव हेतुर्वाच्यः। अन्यथा घ
टादिपदात्यटादिशब्दबोधापत्तिः। तथा बोद्धव्यं यत्कैवपद शक्तिस्वीकारे घटांतरविषयक शब्दबोधान्यथा नुपपत्त्या तादृशकार्यकारणभावे व्यभिचार
इति भावः। द्वितीयक ल्येदूषणमाह अनंत्यमिति। सकलघटयत्किषु शक्तिस्वीकारे यत्किनामानंत्येन शक्तीनामानंत्यमिति द्वितीयदूषणसंगतिरिति भावः।
मूले यत्कौशक्त्यभावे शब्दबोधे शक्तिभानासंभव इत्याशंकायां व्यक्तिविना जातिभानासंभवाच्च शक्तिभानमित्युक्तं मु। तं न संगच्छते। गोत्रमुख्यविशेष्यक
स्मरणं तत्र व्यक्तिं विनापि जातिभानादेव व्यक्तिभासक सामग्रीमंतरैण शब्दव्यक्तिभानासंभवाच्चैत्यतस्तद्व्यं यथा चष्टे जानातीति। तथा च जातिविशेष्यक श
क्तिज्ञानशब्दबोधाज्जातिभासकं तदेव व्यक्तिभासक मपीति भावः। पदजं न्येति तद्विषयक शब्दबोधं प्रति तद्विषयक पदजं न्योपास्थिते हेतुतया जातिपदयोरे
व संबंधमहे पदस्यैक संबंधिज्ञानाज्जातिरूपसंबंधं तस्यैव स्मरणं भवति न तु व्यक्तेरिति पदजं न्य व्यक्तिस्मरणाभावेन व्यक्तिशब्दबोधा निर्वहाच्च कौशक्ति
रावश्यक इति भावः। ननु यत्कौपदजं न्य लक्षणास्वीकारेपि शक्त्या पदजं न्य स्मरणाभावेन कथं व्यक्तिविषयक शब्दबोध इत्याशंकायामाह तावत्तैवेति निर्वहा
दिति शक्ति लक्षणे द्वयोः पितृत्वित्वादिति भावः। पूर्वेति। शक्त्या नंत्य प्रसंगरूपमित्यर्थः। अननुगमतयेत्यर्थ इति। अनुगतानतिप्रसक्त धर्मावच्छिन्नतयेत्यर्थः।

अवच्छेदकत्वा संभव इति । व्यक्तिषु तथा विधेः कर्मसंज्ञेतदवच्छिन्नविषयकशब्दप्रतीतिस्तदवच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुता संभवच्छक्तिज्ञाननिष्कारणतायां विषयविधया शक्तिरेवावच्छेदकत्वसंभव इति न तादृशधर्माभाव इत्यर्थः न च तद्विषयकशब्दबोधप्रतिपक्षविषयकशक्तिज्ञानहेतुरस्त्विति वाच्यम् । तथा सति शक्तिज्ञानविषयकस्य पूर्वानुगतगवादेशशब्दबोधासत्तापत्तेरिति भावः । यत्कीनामननुगमावच्छेदयथा शक्तिज्ञाननिष्कारणतायामवच्छेदकत्वसंभवः तथोपपादयति तथा चेति गोशब्दबोधगोत्वावच्छिन्नविषयकशब्दबोध इत्यर्थः सर्वत्रेति । तद्विषयकशब्दबोधसामान्ये तद्विषयकपदज्ञानोपस्थितित्वेन हेतुत्वे मानाभाव इत्यर्थः उक्तत्वादिति । तथा च घटत्वे घटपदशक्तिज्ञानरहितस्य घटविषयकशब्दबोधापत्तिर्न संभवतीति भावः न चैवमपि तादृशशक्तिज्ञानवतः पटोपस्थितशब्दादपि तादृशशब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । तादृशशक्तिज्ञानसहकारेण पदज्ञानोपस्थितैरपि तादृशशब्दबोधहेतुलोपगमादिति भावः । शक्तिज्ञानेन न साक्षाच्छब्दबोधहेतुत्वेऽपि न व्यक्तौ शक्तिसिद्धिः उक्तज्ञानस्थानमलाङ्गीकारात् । न हि प्रमाद्वस्तुसिद्धिरिति न्यायादत आह । गौरित्यादिशब्दबोधानुपपत्तिरिति गोत्वगोपदयोरेव शक्तिरूपसंबन्धज्ञानादौ तत्त्वेऽस्मरणत्वमुपपद्यते । न तु व्यक्तिरपीत्याशयान् स्मरणपरित्यागः यदंश इति स्वात्मकयधर्माश्रय इत्यर्थः तादृशत्वप्रापितधर्माश्रयांश इत्येवार्थः तत एव इयं एकधर्मपरंतथा च स्वाश्रयगोत्वादपि प्रकारकज्ञानं स्वाश्रयगोत्वादपि प्रकारकशब्दप्रत्येव शक्यगोत्वप्रकारकशक्ति

दि० रा०

6

ज्ञानाद्यन्तैर्गोत्रप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिः। शक्तिर्गोत्राश्रयत्वादित्यर्थः जातिप्रकारकेतितत्रैवयत्तौ शतैक्यं निरवच्छिन्नत्वासंभवेन हावसंभवादिति
भावः। अतएवेते रपिगोपदस्य रोमलांगूलादिविशिष्ट्यकावैवशक्तिरूपयते न तु लांगूलादिमात्रमपि आनत्यास्वरूपतोऽज्ञानासंभवाच्चेति ध्येयं। विपरीतज्ञा
नविरोधिन इति। समानधर्मितावच्छेदककयावधि विशिष्टबुध्योरेव प्रतिबध्यप्रतिबंधकसावान्निर्धर्मितावच्छेदककविशिष्टबुधैर्वाधबुध्यप्रतिबध्यतया गोत्र
नगोपदशक्येति बुद्धिदशायामप्युक्तशक्तिज्ञानाद्रूपदाज्ञेत्वप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तिः। निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिज्ञानस्थानेतुलाभ्युपगम इति भावः। अनुभवविरुधंचेदं।
ननु गोत्रत्वेन गोत्रात्तगादिनगोत्रेण गोपदशक्यमिति बाधबुधिकांल गोपदाज्ञेत्वविषयकशाब्दबोधः स्वीक्रियत इति चेन्न। न स्वीक्रियत इत्याशयात्। यद्यपि स्वरूपतोऽगो
त्रप्रकारकस्यैव गौरित्याकारकबोधस्य नैयगौरिति बाधबुधिप्रतिबध्यत्वाच्च तयं रोमरूपपंतो गोत्रप्रकारकमपि गोपदमिदं गोत्रमिति बाधबुधिप्रतिबध्यमेवेति गोत्रत्वेन
गोत्रस्य प्रकारकत्वं पर्यवस्यति तथा विधेर्बाधेनैव जातिः स्वरूपतः प्रकारत्वमप्युपगम्यते। नान्यसंबंधेनेति नियमः। अन्यथा ज्ञानगुण इति वद्वान्घट इत्यादिव हारापत्तेः
ज्ञानविषयतया घटत्वसत्त्वाच्च तयं रातुर्गोत्रस्याधेयतासंबंधेनैव प्रकारतावाच्या। तथा च गोत्रत्वेनैव गोत्रज्ञानमंकांगीर्यमित्यत्रैव तात्पर्यमिदं। विपरीतज्ञानमविरोधि
यस्य तिव्युत्पत्त्या विपरीतज्ञानात्यतिबध्यस्येति विपरीतज्ञानविरोधिन इत्यस्यार्थः। प्रथमज्ञानस्याप्रतिबध्यत्वे निर्धर्मितावच्छेदककत्वं हेतुं शो हेतुः। द्वितीयस्य तु तथात्वे प्र

4

तिवध्याप्रसिद्धिरेव हेतुरिति वा भावनीयं शक्यतावच्छेदकत्वासिद्धिरिति न च प्रतीति शक्यताया गोत्वत्वमौ सो नाधिकरण्यमेव विषयः ननु तद्वच्छिन्नत्वमपीति वा
यं प्रतीतिनां विशिष्टं वैशिष्ट्यावगाहित्वस्य औत्सर्गिकत्वेनात्यरित्यागस्यानौचित्याद्विशिष्टं वैशिष्ट्यबोधे च विशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदक
योस्तद्धर्मिण्यारतं यैण विशेद्यो रवच्छिन्नत्वादिसंबन्धेन प्रानोपगमादिति भावः न चेति तटस्थानामियमाशंका ननु प्रसाकारणं तैर्प्रमाणं गीका
रादित्यवधेयं न नूत्सर्गेर्बाधैकैका बोध्यो नियम एव प्रवृत्ते चानंत्यकीनां शक्यतावच्छेदककौटिप्रवेशगौरवमेव विशिष्ट्यावगाहितायां चास्त्येवावस्तुतो
विशिष्टं वैशिष्ट्यबोधसंसर्गशब्दविशेषणतावच्छेदकविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कलानुयोगिता कलयोर्बाधमुपैयते न वृत्तरीत्या प्रकार
कत्वप्रतीतिर्भिन्नाकारकत्वापत्तेरित्यस्वरसादाह मास्तुवेति गोविषयताया इति गोत्वत्वस्य गोघटितमूर्तिकत्वादिति भावः मूले जात्यावृत्तिविशिष्ट्यक्तो
शक्तिप्रतिपादना ज्ञात्यावृत्त्यौरेक शक्यतावच्छेदकत्वमित्यापत्तितंतं न संगच्छते लाघवाज्जातिमात्रस्यैव शक्यतावच्छेदकौचित्यात् न च त्रिष्येकैव
शक्तिरिति वक्ष्यमाणतया गोत्वस्य शक्यतान्धुनवृत्तितया कथं तद्वच्छेदकत्वासंभवद्विवाच्यं यत्किं शक्तिरिति विशिष्ट शक्यतायापक शुद्धशक्तित्वावच्छिन्नान
तिप्रसक्तत्वेन च विशिष्ट शक्यतायामवच्छेदकत्वसंभवात् अन्यथा तयोः शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि तद्दोषतादवस्था देवं त्रयाणामेक शक्तिरिति कस्यचिद्विशेषणतया

दि० रा०

९

कस्यविद्वि शैष्यतयामानमपिमतद्वयेपिच्युत्यन्तिवैविच्यैषौवोपपादनीयमितिभावः अवयवसंस्थानमवयवसंयोगः सामानाधिकरंण्येति । शक्येगविसा
मानाधिकरण्यसंबंधेनैवावयवसंयोगसत्तादितिभावः इदमुपलक्षणं । शुद्धं गौत्व जातेरवयवसंयोगापेक्षया शरीरलाघवं । नानासंयोगव्यक्तीनाम
वर्त्तकताक ल्यनमपेक्ष्य एकस्याजातेस्तत्क ल्यनेपिलाघवमथनुसंधेयम् । एकैवेति नानाशक्तिनानाथहर्यादिपदादेकैकस्याप्यर्थस्य शाब्दबोधो
तिभावः एकवचनमितीति । एकवचनार्थैकत्वस्य पदार्थत्वं पदशक्तिरव्येवा तात्पर्यादितिभावः । जातिविशिष्टव्यक्तावेवेत्यनंतरं एकैति पूरणीयं । अन्यथा
आत्रतर्पिवेपुथक् शक्तिस्वीकारो देवकारासंगतिरिति ध्येयम् । नन्वेकपदार्थयोः परस्परं नान्वयबोधः अन्यपदार्थयोरन्याश्रितयोरपि पदार्थयोः पर
स्परमन्वयप्रसंगान्नथासत्याकैतरपियत्तयनाश्रिततयाऽन्वयानुपपत्तिः तस्मान्नानार्थयोरिव स्वस्थापितार्थयोरैव भेदान्वये निराकांक्षत्वस्योपगंत्यादि
त्यत आह व्युत्पत्तीति । तथाचैकपदार्थयोः परस्परमन्वयेऽनाकांक्षाविरहपि एवकारार्थानामिवाकृतिव्यक्त्यारथ्यन्वयेऽनाकांक्षाक ल्यते अनुभवानु
रोधादितिभावः नन्वेवमपि । सूत्रे एकवचनानुपपत्तिः शक्तैरेक्याभावादित्यत आह सूत्रं इति आहुरित्यस्वरसौद्रावनंतद्विजंतुपदार्थतावच्छेदके

श० ख० उ०

९

शक्यत्वे एकत्वस्य सांघाति तत्वेनैकवचनार्थान्वयानुपपत्तेरेवेति ध्येयं। प्रसंगात्तदादिशब्दानां शक्यतावच्छेदकतामाह। तच्छब्दस्येति। वक्ता
तच्छब्दोधारकः ज्ञानविषयतावच्छेदकं घटत्वादितद्वच्छिन्ने तदुच्चरिततत्पदस्य शक्तिरित्यर्थः यद्यपिलाघवाद्बुद्धिस्थ इत्येवमुच्यते।
तथापि सोऽस्तीत्यादौ अनुचरसिद्धस्य घटेन घटबोधस्योपपत्तये गौरवमयंगीकृतमिति ध्येयं। शक्तिभेदापत्तिरिति शक्तिभेदे तदादीनामपि ना
नार्थत्वापत्तिरिति भावः सचेष्टापत्तिः तथासति सत्तदुच्चरितइति च अन्यथा वित्यादौ वेकहा घटपठयोर्बोधानुपपत्तेः नानार्थप्रकरणे
तदादीनां कोशेऽनुक्तं चेति भावः तद्गानापत्तेरिति। पश्चादिपदजं न्यशाब्दबोधे लोभलांगूलादेस्तथाविधनस्य भानदर्शनादिति भावः प्रवृत्ते च
सोऽस्तीत्यादौ घटोऽस्तीत्येव बोधोऽनुभवसिद्धः ननु बुद्धिविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने सोऽस्तीत्याकारक इति नेदृशापत्तिरिति मतेत्येवं संभवइति मते
यं। उपलक्षणतयेति। तत्तत्पदजं न्यशाब्दबोधविषयत्वेन भगवदिच्छायामविषयत्वे सति तत्पदशक्यतावच्छेदकत्वात् भगवत्कल्पमुपलक्षणतया त
त्पदशक्यतावच्छेदकत्वं। वस्तुतस्तु शाब्दबोधविषयतावच्छेदको बोधमेव स्तितद्वच्छिन्नं तत्पदजं न्यबोधविषयो भवत्वित्याकारक भगवदिच्छायाम
बोधविषयतावच्छेदकत्वस्य तत्पदजं न्यबोधविषयत्वेनापि विषयत्वस्योपलक्षणविधया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं यद्यपि बोधाविषयतास्य

दि० रा०

१०

विषयभेदेन भिन्नमेवेति तथापि बोधविषयतावच्छेदकतात्वरूपानुगते कर्तव्यवच्छिन्नत्वादेकत्वव्यपदेशः एकमेवाविषयस्थाने विषयत्वं निवेश्य विशेषणवि
धया शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं निर्वच्यम् ॥ तत्र लामलां गूलत्वादेरेवमिति विभावनीयम् । प्रत्यक्षबुधिविषय इति । तादृशबुधिविषयतावच्छेदकताव
च्छिन्न इत्यर्थः । बुधेरैव अयमित्यादि । पदाद्वादादिबोधनिर्वहः । अयं घट इत्यादौ एतद्देशतत्कालवृत्तित्वादिकमेतत्प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकमतो भेदान् ।
यानुपपत्तिः । अतएवेति । यतः प्रत्यक्षविषये इदमेतद्देशः परोक्षबुधिविषये अदसः शक्तिः स्वतएवेत्यर्थः तेषां एतद्दुर्साक्षिन्नार्थकत्वमिति । इदमेतद्दोरे
कार्यः तदन्वयत्वात् सौख्ये योर्थे स्तदन्वयस्त इदमेतद्देशे किं नार्थकमित्यर्थः एवमिति । किं नार्थकत्वमित्यर्थः एतद्दोरपीति । यतः प्रत्यक्षविषयतार्थक
त्वं तदस्मात्सामान्यतां बुधिविषयतार्थकत्वमिति भावः । केषांचिन्मतमाह । इदमिति । प्रत्यक्षगतं प्रत्यक्षविषयीभूतमित्यर्थः शक्यमिति शेषः एवमुत्तरत्र
पि । समीपतरवृत्तिरेति । चकारेण प्रत्यक्षस्य रूपमित्यस्य स्वरूपमित्यर्थः । परोक्षेति । संप्रत्ययावाचकत्वमर्थः । तथैवादसः परोक्षवाचकत्वाच्च किं जाअ
दः सतीत्यादित्यर्थः पर्यवसितः जिज्ञासाविषयत्वविशिष्ट इति । ज्ञातुमिच्छाविषयः किं शब्दार्थ इत्यर्थः किं रथितुरेव किं शब्देन प्रतीयते ।
तथाचकौ घट इत्यादौ घटो मदीयजिज्ञासाविषय इति शब्दबोधवृत्तिभावः व्यापकत्व इति । उद्देश्यतावच्छेदक इति निरूपिते विधेयतावच्छेदकनि

श०

१०

उद्दिष्टे शेषः सर्वथा इत्यादौ घटनिष्ठाभावप्रतियोगिता न वच्छेदक रूपत्ववत्त्वं मेव रूपे घटत्वयापकत्वमिति बोध्यं ॥ त्वंपदस्येत्येव पाठः ॥ अंत्यथा बोधे
त्यादौ शक्यकथनापत्तेः ॥ सत्यमित्यस्य स्वमते पदत्वाच्चेति ध्येयं ॥ संबोध्यैत्रत्वादिकं संबोध्यत्वसमानाधिकरणचैत्रत्वादिकमित्यर्थः ॥ कर्मधार
योत्तरभावप्रत्ययस्य एकपदार्थसमानाधिकरणपरपदार्थतावच्छेदकबोधकत्वात् कालीनसंबोध्यत्वात् न तत्कालोच्चरितसंबोधनबुद्धिमानं चैत्रादिप
दाद्यवहितोत्तरवाक्यजन्यशब्दबोधाश्रयत्वेन वक्तुरिच्छाविषयत्वं चैत्रत्वबोधजन्यतामित्यादौ चैत्रादिपदात्प्रथमया चैत्रादिविशेषणत्वेन एतादृशमेव सं
बोध्यत्वं प्रतिपाद्यत्वेन तत्समानाधिकरणत्वाद्धित्तैत्रत्वादिकमेव शक्यतावच्छेदकमिति भावः ॥ एवमस्मत्पदस्येति प्रागुक्तं न शक्यतावच्छेदकमित्य
नेनान्वेति ॥ स्वतंत्रेति स्वतंत्रैश्चारणकर्तृत्वसमानाधिकरणचैत्रत्वादिकमित्यर्थः ॥ उच्चारणे स्तादृशाथैवाचकत्वेनाभिमतस्य अस्मच्छब्दस्यैवेति ध्येयं ॥
उच्चारणे स्वतंत्रत्वं च अन्योच्चारणानुवाचकत्वमितियावत् न कवेर्बोधद्विपद्यस्था अस्मच्छब्दस्य उच्चारणकर्तृत्वेपि कवेर्विनीयेच्चारणावाचकत्वात्तदु
च्चरितास्मच्छब्दान्न कवेर्बोधद्विपद्यस्था अस्मच्छब्दस्य उच्चारणकर्तृत्वेपि कवेर्विनीयेच्चारणावाचकत्वात्तदु
धनप्रधानानुपदीतममायात्यद्द्विपद्यते तत्रैवेति वाक्यशान्यबोधाश्रयत्वे च विषयत्वेपि सुखस्थानमेधसौक्युष्मत्पदानुशाब्दबोधद्विपद्यते तत्रैवेति ध्येयं ॥

दि० रा०

११

पदं विभजत इति यद्यपि शक्तं पदमिति न पदं विभागरूपं पदं लक्षणमेव तथा च विभजते शक्तमित्यनुपपन्नमेव तथापि शब्दस्यार्थकतया पदं वि-
भागस्य पदसामान्यलक्षणाभिधानांतरत्वनियमेन नानुपपत्तिरिति ध्येयं ॥ नन्वेवमपि कैवल्ययोगिकं पाचकादिपदमेव तच्च न किंचिदर्थमेशक्तं
तस्य वाक्यत्वादिति यौगिकस्य सामान्यलक्षणानाकांततया तद्विभागोऽनुपपन्न एवेति वाच्यं । पचधातुत्तरकप्रत्ययस्यैव पाचकपदरूपतया तस्य
कर्तुरावश्यकतया पदत्वेन तद्विभावे बाधकाभावादिति भावः । एकस्यैव पदस्य एकस्मिन्नर्थे यौगिकत्वमन्यस्मिन्नर्थे रूढत्वं न संभवति उच्चारणभेदे
न तद्वैदादिति रूढदुश्चरित न्यायाच्च । त्याशयेन क्वचिदित्यस्य किंचिदित्यर्थकतामादाय क्वचिदिति । ननु मूले मंडपादिशब्दानां रूढमध्ये परिगणन
मनुपपन्नं मंडपिवतिरक्षति इति वा मंडपदित्युत्पत्त्या तेषां मंडपान्कर्तृत्वार्थस्य संभवेन यौगिकरूढमध्ये एव स्यादित्याह । मंडपादीत्यत्रैव तारयति ।
तथा च पाचकमंडपपदमेव न तु मंडपपदं तच्च न कायार्थे यौगिकमिति न तस्य रूढमध्ये परिगणनानुपपत्तिरिति भाव इति याचकुः तत्र तस्य च नितरां
यौगिकरूढस्यापि यौगिकत्वरूढत्वयोर्वैयर्थ्यविशेषसंभवेन मंडपपदस्य गृहविशेषरूढतया रूढमध्ये परिगणनसंभवाद् न एवमूले यत्रावयवार्थेण
वबुध्यते तद्यौगिकमित्येव लक्षणमुक्तं मूलावयवनिर्लेख्यासमुदायशक्त्या गृह्यते तत्र रूपमित्येव रूढलक्षणमुक्ता तत्र यौगिकलक्षणे योगरूढे यौ

११

गिकलवारणायएवकारः नचैवमपियौगिकरूढस्योद्भिदादिपदस्योद्भेदनकत्रार्थेयौगिकत्वंस्यादितिवाच्यंमृष्टापत्तेः।रूढलक्षणेति।योगरूढतावा
रणायैवानपेक्षणत्वात्नंतरंयौगिकरूढस्यउद्भिच्छब्दस्यापियागविशेषरूपार्थेरूढत्वमिदमेवाग्राह्यतइत्यस्यार्थेबुध्यतइत्यर्थः।एवंमंडपपदस्यगृ
हरूपार्थेरूढत्वसंभवेननरूढमध्येतत्परिगणनानुपपत्तिरितिमंतव्यं।यत्रेत्यस्ययादृशानुपूर्व्येनवच्छिन्नैत्यर्थकतया।यौगिकरूढस्यैकानु
पूर्व्यवच्छिन्नस्यैवस्थितिविशेषेअवयवार्थमात्रस्यक्वचित्समुदायार्थमात्रस्यबोधकत्वेननतत्ररूढत्वानुपपत्तिरितिवाच्यं॥प्रयासगौरवात्तयौगिक
रूढस्ययौगिकत्वेरूढत्वेचइष्टापत्तौक्षतिविरहाद्यौगिकरूढप्रिन्नयोरपिकेवलयौगिककेवलरूढयोरपिसत्वेनविस्मागद्याख्यानाभावात्।
क्वचित्पाचकादिपदस्यसंकेतित्वसंभवात्तैवामपियौगिकत्वानुपपत्तिः।रूढलक्षणेअवयवशक्तिरहितस्येत्युपेक्ष्यअवयवशक्तिनिरपेक्षयेत्ये
तावत्पर्यंतानुसरणवैयर्थ्यापाताच्चेतिध्येयं।वस्तुतौदाक्षणात्यामरकोशादौमंडपास्तुजलेरहाइतिपाठदर्शनात्।गौडास्तुजायाशब्दस्थानेमं
ठपस्थानेमंडपेत्येवप्रयुज्यतइतिगौडग्रंथपरतयामुक्तावव्यांसहप्रसक्तैर्मंडपशब्दमुपलक्ष्यग्रंथकृतातदभिहितमितिबोध्यं।मूलेऽवय
वशक्तिविषयइति।अवयवशक्तिज्ञानजन्यशब्दबोधविषयइत्यर्थः।समुदायशक्तिरथस्तीत्यस्यसमुदायशक्तिस्मारितार्थविषयकत्वमप्यस्ती

त्यर्थः यथा श्रुते पाचकादिपदस्य पियोगरूढत्वापत्तेः पाककर्तृप्रयुक्तस्य एकादशे हनिपितृसंकेतपाचकपदस्यावयवशक्तिसत्त्वात् (अस्माकं
 पंकजादिपदाहित एव पद्मत्वावच्छिन्नं पंकजनिकर्त्रीद्यभिविनंसेदेनान्वयबोधे अनादितात्पर्येण योगमात्रं पाककर्त्रीद्यभिविनंसेपाचक इति शाब्दबो
 धस्यानुदयेन तस्य योगरूढत्वापत्तिरिहादिति ध्येयं मूलस्यादिति (कुमुदेति) अवयवार्थमात्रस्य बाधितत्वेन तदर्थविषयकबोधे भयात् तत्रा
 पि पंकजपदप्रयोगसंभवादिति भावलेखस्य समुदायशक्तिस्मारितार्थविषयकत्वर्थः यौगिकार्थज्ञाने अवयवार्थज्ञाने त्वर्थे न चेत्याद्यापादततए
 वमाशंकामूलकं मुकेवलपदानुपादाने एतस्यानुदय इति सुधीषि विप्रवनीयं प्रतिबंधकत्वमिति प्रतिबंधकत्वमित्यस्य विरोधविषयकज्ञान
 स्यत्यादिः तेनानुमितौ परामर्शविरोधिनापि बाधनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेपिन नियमानुपपत्तिरिति ध्येयं सांनिध्यादिति ननु मूलपद्मत्वा
 वच्छिन्नस्य संनिहितोपस्थिति विषयत्वेन तत्र पंकजनिकर्तृत्ववार्थस्यान्यएव भवति न तूक्तप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः प्रामाणिक इत्युक्तं न संग
 त्तत्वे कुमुदतात्पर्येण पियोगव्युत्पत्त्या पंकजपदप्रयोगस्येष्टत्वेन तत्रापि पंकजनिकर्त्रीभिनं पद्ममिति बोधापत्तेः न च पद्मत्वावच्छिन्नस्योपस्थितिरि
 तिविप्रहादेव नियमापत्तिरिति वाच्यं पंकजेत्यस्य पद्मेस्मारकशक्तिसत्त्वात् ततः पद्मस्मरणस्यावश्यकत्वादित्याशंकानिराबाधासांनिध्यादित्यनेन

तत्र पंकजपदस्य पद्मरूपार्थतात्पर्यसत्त्वादित्येकमिहाह व्यक्तिवचनानामिति। घटपदादिव्यक्तिवाचकानामित्यर्थः। जातिपरशब्दुच्चारणार्थविशेषोपादानसंनिहितपरत्वंम्। अथ वहिषोपस्थितशब्दबोधो व्यक्तितात्पर्यकत्वमित्यर्थः। अतएव घटमानयेत्युक्ते संनिधाने घटसत्त्वेन दूरदेशस्थघटानयने लोकेन प्रवर्तत इति भावः। तथा वोपस्थितपद्मत्वावच्छिन्नपरत्वे पंकजपदस्य तात्पर्यविषयीकृतस्य पंकजनिकर्तुः पद्मेत्यभेदान्वयबोधयोग्यता सत्त्वात् तत्र भवति तादृशान्वयबोधः। यत्र तु कुमुदतात्पर्येणैव पंकजमस्तीति प्रयुज्यते तत्र पद्मे वृत्तित्वस्य बाधितत्वेन कुमुद एव तात्पर्यनिश्चयाभावात्पर्यविषयस्य पंकजनिकर्तुः कुमुदस्य पद्मे भेदसत्त्वाद्योग्यता विरहेण तत्र न तादृशान्वयबोध इति भावः। सर्वे तद्देशरूढ्यर्थस्य पद्मस्य बाधनिश्चयेऽपि पद्मकुमुदातिरिक्तपंकजनिकर्तृपदार्थतात्पर्येण पंकजनिकर्तृत्वमात्रतात्पर्येण वा कुमुदस्यैव बोधे तात्पर्ये तत्र लक्षणया कुमुदबोधाभावात्तद्व्यासंगतिरित्यतः पूरयति कुमुदत्वेनेति। तेनेति बाधः। प्रतिसंधीयत इत्यस्य सामग्री विरहोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः। सामग्र्यंतरेति। प्रामादिकौयं पाठः। कारणान्तरविरह इत्येव वक्तुमुचितत्वात् सामग्रीपदं सामग्रीघटककारणपरमात्रं द्रष्टव्यंम्। तच्च कारणं रूढ्यर्थस्मरणादिकमेवेति ध्येयंम्। ननु योगरूढस्थैरेव पंकजनिकर्तृत्वमिति बोधव्युपगमेनोचरितं सकृदुचरित इति न्यायविरोधादतएव यौगिकरूढस्थैरेकाग्रि

दि० रा०

१३

बोधइति चेन्न। एकपदोपस्थापयोगरूढ्यर्थो भेदेनान्वयबोधे आकांक्षावैचित्र्यस्यैव योगरूढ्यर्थे तादृशयुत्यति संकोचस्यावश्यकत्वादिति भावः।
मूलैयत्राति। यादृशैकानुपूर्व्यवच्छिन्नइत्यर्थः। तेनोच्चारणभेदेन उद्दिष्टपदस्य भेदेऽपि न क्षतिः। उच्चरितइति शेषः। पूरणीयः स्वातंत्र्येणेति। अर्थान्तरमवि-
षयीकृत्येत्यर्थः। इदं च योगरूढ्यात्त्यर्थमुक्तं मूलैयागविशेषोपीति। उद्दिष्टाय जेतपशुकामः। इत्यादावित्यर्थः। तेनोच्चारणभेदेन उद्दिष्टस्तरुगुल्मा-
द्याइत्यादौ तस्मिन्माघाऊर्ध्वभेदेन कनीरइति बोधस्ततइति भावः। जहत्त्वार्थेति। जहत्त्वार्थययति युत्पत्त्या शब्दार्थविषयकशब्दबोधजनिका-
गंगापदादस्तीरादौ लक्षणा। अत्र स्वपदं लक्ष्यकत्वेन लक्षितं तपरं। अर्थपरमेव मन्त्रेऽपि बोध्यं मूलमेव न जहत्त्वार्थययेति युत्पत्त्या। जहत्त्वार्थः। छत्रादि-
पदस्य छत्रिघरितस्य एकसमुदायत्वेन छत्रितदं न्यबोधजनिका छत्रिघरितैकसमुदायत्वावच्छिन्नैलक्षणेत्यर्थः। आश्रमिति। जहत्त्वार्थमित्यर्थः। वक्ष्यमा-
णास्वरसादिति। अन्वयानुपपत्तैलक्षणाबीजत्वे यहीः प्रवेशयेत्यादौ यष्टिपदस्य यष्टिधरेलक्षणा नुपपत्तिरुपास्वरसादित्यर्थः। समुदायत्वं तद्विषयकबुद्धि-
विषयरूपं। तद्वाहित्वेन तद्वत्त्वेनेत्यर्थः। तृतीयार्थो वच्छिन्नत्वं तस्य चलक्षणापदार्थे लक्षणतया मन्त्रयो बोध्यः। मूलैर्यमेव चेति। काकपदस्य दध्युपधातुके छत्रिप-
दस्य छत्रिघरितसमुदायलक्षणे वचेत्यर्थः। क्वचिन्मूले एकसार्थवाहित्वे लक्षणेति पाठो दृश्यते। तद्विधायेण याचंष्टे एकसार्थवाहित्वविशिष्टेति। ननु छत्रीत्य-

रा० उ

१३

स्थमूलोक्तलक्षणानसंगच्छते। छत्रमस्यास्तीत्यर्थे छत्रिपदोत्तरं तद्धितेन कृतो बाधप्रत्ययेनैव छत्रीत्यस्य निष्पन्नतया प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपत्वेन त
 स्थवाक्यत्वाद्वाक्ये च शक्तिविरहेण लक्षणया अथ संभवदित्यत आह। छत्रीत्यादि वाक्यलक्षणावदिमतेति। विैयाकरणैः राजपुरुष इत्यादिसमासप
 दस्य राजस्वत्ववत्पुरुषेषा च कच्छ्यादिपदस्य पाककर्तृ छत्रसंबंध्यादौ शक्ते रंगीकारादिति भावः। ननु नैदं मंतं विचारसहं समासे राजपदस्य
 राजसंबंधिनि लक्षणया राजपदस्य पुरुषेशक्तौ च राजसंबंध्याभिन्नः पुरुष इति बोधोपपत्तौ समासे स्वतंत्रकल्पने शक्त्यादौ वच्छत्रार्थकच्छ
 त्रपदस्य संबंध्युपपत्त्याभ्यामेव छत्रसंबंधीति बोधोपपत्तौ छत्रीत्यस्य छत्रसंबंधिनि शक्तिकल्पने बबीजाभावात् संबन्ध्यानि रथिक नानाश
 क्तिकल्पना गौरवप्रसंगां न्नव समासादौ शक्तिव्यीकारमावश्यकः। अन्यार्थस्य राजमातंग इत्यादिप्रयोगापत्तेः तत्र राजमातंगपदार्थतावच्छे
 दक राजस्य भेदेन वृद्धपदस्यान्वयो न संभवति पदार्थः पदार्थे नान्वेति न तु पदार्थतावच्छेदकेनेति नियमात् राजपदस्येव राजार्थकत्वे तु तत्र चार्थ
 पदस्य भेदेनान्वयेन किं विद्वाधकमिति तादृशप्रयोगो दुर्बल इति वाच्यं। राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणकतयाराजः पदार्थतावच्छेदकत्वसंभव
 छत्र्यतावच्छेदकस्येव लक्ष्यतावच्छेदकस्यापि पदार्थतावच्छेदकत्वात्। छत्रीत्यादौ च पदार्थांतरस्यान्वयबोधात्। वस्तुयुक्तस्य विशेषणयुक्तस्य

निवृत्तिरिति समासकृतधितादिरूपवृत्त्येकदेशार्थपदार्थांतरेणान्वयरूपयुत्यत्यातादेवेत्यस्वरसादाहो नैत्याधिकमतेति वस्तुतः वृत्त्येकदेशार्थयुदासशासनादौ चैत्रस्थं करणकत्वादिरूपपदार्थांतरस्य भेदसंबंधेन चैत्रस्थदासभार्येत्यादौ शरैः शादिति पुत्रवृत्त्यादौ अन्यभेददर्शनादभेदसंबंधेन तत्र पदार्थांतरान्वयोऽयुत्यं न इत्यवश्यमंगीकरणीयम् । तथा च भेदान्वयत्रयोजकसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाभावादेभेदान्वयबोधवारणसंभवे वृत्त्येत्यादियुत्यंगीकारेऽपि न क्षतिः । न चैवं तस्य पितेत्यादौ पितृपदार्थतावच्छेदकघटकजनकत्वैविनिरूपितत्वस्य वृत्त्यर्थस्यान्वयदर्शनात्पदार्थतावच्छेदकेऽपि भेदेनैव पदार्थांतरस्यान्वयोऽयुत्यं न इत्यवश्यमंगीकरणीयम् । तथा विधान्वयबोधस्य च समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाभावादेव वारणसंभवे पदार्थेनान्वेतीत्यादियुत्यङ्गिकत्वनमपि नावश्यकमिति वाच्यम् । तथा सति गविपशुगौरित्यादितः गोवृत्तिर्लोमलांशुलवान्गौरित्यादौ बोधापत्तिः चैत्रस्थपितेत्यादौ तु ससंबंधिकपदशक्यतावच्छेदकेऽपि पदार्थांतरान्वयस्य युत्यं न तयानान्वयबोधान्वयानुपपत्तिः ससंबंधिकं च पदं संबन्धाकांक्षोपपन्नमवधेयम् । एकसार्थवाहित्वद्विति एकसमुदाय एवेत्यर्थः नैराकांक्ष्येणेति उद्देश्यतावच्छेदकवधेययोरैक्यभेदान्वयस्यायुत्यं न तयागमनकर्तृत्वविरिष्टगमनस्यान्वयतयाऽन्वयबोधोपाकांक्षाविरहादिति भावः । छत्री छत्रपदस्य छत्र

त्रिघटितसमुदायलक्ष्यतज्जन्यशाब्दबोधेच्छत्ररूपमुख्यार्थस्यमुख्यविशेष्यतयामानाभावादितिध्येयम्। वाक्यलक्षणेति। एतच्चापाततएव
समाधानंभूवस्तुतः स्वजन्यबोधेशक्यार्थस्यविशेषणतयामानेपिनाजहत्स्वार्थतासंगः। यादृशलक्षणतयाशक्यार्थस्यकथंचिदपिबो
धतस्याएकजहत्स्वार्थत्वादतएवगंगापदस्ययत्रगंगातीरत्वेनलक्षणासाऽजहत्स्वार्थायत्रतीरत्वेनलक्षणातत्रैवजहत्स्वार्था। न्याय
मतेपिच्छत्रीत्यादाकजहत्स्वार्थलक्षणोपपादनमितिध्येयम्। तीरत्वेनेति। इदमपिपूर्वीक्तविरुद्धमेव। छत्रिघटितसमुदायलक्षणाच्छत्रिपद
स्यविशेषणतयाच्छत्रबोधकत्वेनतस्यामयजहत्स्वार्थत्वसंभवादितिध्येयम्। नचकेवलसमुदायत्वेनयत्रच्छत्रपदस्यलक्षणातत्रैवजह
त्स्वार्थत्वविरोधोन्वैत्यादिनापूर्वमाशंकितइतिनपूर्वीक्तग्रंथविरोधइतिवाच्यम्। एवमपिछत्रिघटितसमुदायत्वेनच्छत्रपदस्यलक्षणातत्रैवज
हत्स्वार्थत्वोपपत्तेरितिसमाधानस्यैवकार्यत्वाद्वाक्यलक्षणावादिमतमिन्नायेनजहत्स्वार्थत्वोपपादनानौचित्यादतएवानुपदमेवग्रंथकृतैवयत्र
तीरत्वेनगंगापदस्यलक्षणा। तत्रैवगंगापदस्यजहत्स्वार्थलक्षणायाः सर्वसंमतत्वादितिविद्ध्यते। तत्रहि सर्वपदमहिम्नागंगातीरत्वेनलक्षणाया
मपिजहत्स्वार्थत्वस्यनैकेषांचिदनुमतत्वेनलक्ष्यतेतस्यशक्यार्थस्यपदार्थांतरणसंकंयत्रान्वयबोधस्तत्रैवजहत्स्वार्थत्वमितितदपिन्नायेनैव

दि० रा०

१५

घटितइतिमंतयंम्॥ अतिप्रसंगस्येति॥ कल्पद्वन्द्वोपाधिविषयस्यापि शाब्दबोधेनानुपगमेघटादिपदाद्भूतविषयकशाब्दबोधइतिनियमोप
गमेनैवघटावच्छिन्नविशेषकशक्यसंबंधग्रहः तद्धर्मावच्छिन्नविषयकमेवपदार्थस्मरणं शाब्दबोधइतिनियमोपगमेनैवघटादि०विषयानपठादिवि
षयकशाब्दबोधापत्तिरिति रिक्तावः॥ प्रवाहसंयोगस्येति॥ तथाचशक्यसंबंधरूपलक्षणाया लक्ष्यतावच्छेदकेतीरत्वेभावादित्यपिलक्ष्यतावच्छेदकेन
लक्षणातिक्तावः॥ यद्यपितीरत्वेपिसंयुक्तसमवायरूपसंबंधोस्तथैवतथापियुगपद्वृत्तिद्वयविरोधेनशक्तिद्वयेनेकलक्षणाद्वयेनापि एकपदार्थद्वये शाब्दबो
धस्यानुपगमेनैकपदातीररूपद्वयोर्बोधानुपपत्तिरितियंशक्यतांतत्पर्यम्॥ गंगायांघोषमध्यास्तद्व्यादिप्रयोगस्यप्रामाण्योपगमेवसतीत्येववृत्तिद्वयेनैव
युगपन्नानार्थविषयकशाब्दबोधइत्युपयमतोउक्तस्येतेगंगापदादेवतीरप्रवाहयोर्बोधेपिनक्षतिरितिमंतयंम्॥ मूलं परंतित्यादि॥ अत्रैवमवधेयंम्॥
शक्यतावच्छेदकेशक्तिस्वीकारेपृथिवीपदादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेकदाचिद्विंधवत्वनकदाचित्पृथिवीत्वेनचशाब्दबोधापत्तिः॥ पृथिवीपदशक्येतिवदष्टद्रव्य
तिरिक्तद्रव्यगंधवत्वात्पृथिवीपदशक्यमित्याकारकस्यशक्तिज्ञानस्यसंभवातीरतीरंगंगातीरंवाप्रवाहसंयोगवदितिलक्षणाग्रहणेशक्तिग्रहस्यनुत्पत्त्योग
क्षेमवत्तात्तथाचलक्षणायायत्किंचिदैकधर्मावच्छिन्नविषयकएवशाब्दबोधइतियथानियमस्तथा॥

श-उ

१५

शक्यबोधेपिनियमोनस्याच्छक्यतावच्छेदकेशक्तिस्वीकारेत्पृथिवीपदात्पृथिवीत्वेनैवशाब्दबोधइतिनियमउपपद्यतेपृथिवीपदस्यपृथिवीत्वपृथिव्योरेव
शक्ततयाशक्यार्थस्यैवशाब्दबोधेभानमितिनियमेनचतदुपपदनसंप्रवाहक्षण्याचान्यस्यापिशाब्दबोधभानोपगमेनलक्षण्याकदाचित्तीरत्वेनकदाचि
द्वृंगातीरत्वेनशाब्दबोधोभवत्येव। इदंपुनरत्रतत्त्वधर्मितावच्छेदकेशक्यतावच्छेदकत्वावगाहिशक्तिज्ञानत्वमेवशाब्दबोधहेतुरूपेयते। शक्यतावच्छेदकं च स
र्वत्रलक्ष्यशून्यानतिरिक्तवृत्तिधर्मः संप्रवति। लघोः शाब्दस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वेमानाभावः। तीरंप्रवाहसंबंधवदिति। वद्वृंगातीरंप्रवाहसंयोगीतिवृ
त्तिरेवासर्वानुभवसिद्धत्वात्पृथिवीपृथिवीपदशक्येतिबोधस्यैवदुष्टमतिरिक्तद्रव्यंतथेत्यादिशक्तिज्ञानस्यसर्वसंमतत्वेनशक्तिवृत्तीनांस्वरूपसंबंधरूपा
वच्छेदकत्वावगाहित्वसिद्ध्याशक्तेस्तथाविधावच्छेदकत्वंप्राप्ताणिकमेवघटोनास्तीत्यादिप्रतीत्याघटत्वस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वं। इदमेवशक्यतावच्छे
दकेशक्तिविरहेपिपृथिवीपदशक्तिप्रमायापृथिवीत्वप्रकारकएवशाब्दबोधः शक्तिभ्रमेतुगंधवत्वादिनापिशाब्दबोधइत्येव। अतस्तस्यगंधवत्वाव
च्छेदपिशक्तिज्ञानसंप्रवादिदितिपरैरपरिशीलितः पंथाः कल्प्यतइतिउपस्थाप्यइत्यर्थः। अथयवशक्त्याद्विरेफपदात्साक्षात्संबंधरूपनिरुद्ध

दि० रा०

१६

लक्षणासहकृततयाप्रमरबोधनिवीहै शक्यस्य परंपरासंबंधरूपलक्षितलक्षणास्वीकारोऽनुचितइतिभावः नन्वेवंद्विरेफपदे लक्षितलक्ष
णोपपत्तिरसिद्धप्रवाहस्यकागतिरित्यत आह लक्षितेनेति । द्विरेफपदलक्षितेन प्रमरपदेन लक्षणं शाब्दबोधरूपज्ञाने आकारांत प्रयोगस्तु
वासनेनैव क्रियेत श्रवणांतरं त्यादिति भावः । प्रत्ययानामिति । यस्मात्प्रत्ययैविधीयते सा प्रकृतिसादृश्येन प्रत्युततज्ज्ञेयोपस्थिति विधेयः तद
न्वितस्वार्थबोधकत्वादित्यर्थः । प्रत्ययाश्च विभक्तिरुत्तधितार्थख्यातः तथाच द्विरेफपदेन प्रमरपदमेव ननु तदर्थे इति कथं तत्र विभक्त्यर्थकू मत्वान्वयः
इत्युपपत्तिः । स्यादतः शक्यस्यैरेफद्वयस्य धरितपदनाच्यत्वरूपपरंपरासंबंधादेकया लक्षितलक्षणया द्विरेफपदाङ्गमरोपस्थितस्त्यर्थे तादृश-
स्वीकारावश्यकत्वादिति भावः । मूलैनानुभाषुकमिति शाब्दानुभवजनकं नैत्यर्थः । तथाच लाक्षणिके पदसमासिकाशक्तिरेव नानुभाषिकीति भावः ननु त
र्हि लाक्षणिकार्थस्य कथं शाब्दबोधे मानमित्याकांक्षायां लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतशक्तपदांतरमेव लाक्षणिकार्थान्वितस्वार्थशाब्दबोधप्रतिका
रणमिति शक्तिपदांतर एव शाब्दबोधे लाक्षणिकपदमिन्नार्थकत्वे सकल शक्तपदानामपि लाक्षणिकशाब्दबोधजनकत्वं प्रतीयते । तच्चायुक्तं गंगायां
यापदस्यत्र बोधस्यैवतीरशाब्दबोधजनकतायाः सवीनुभवसिद्धत्वादतो व्याचष्टे पदार्थान्तरमिति । समभिव्याहृतेति लाक्षणिकपदसमभिव्याहृतेत्यर्थः

श० उ०

१६

तथाचलाक्षणिकपदसमामिद्याहृतशक्तिपदस्मारितलक्ष्यार्थविषयकशाब्दबोधजनकमितिभावः। इतरपदार्थइति। इतरपदजन्यस्मृति
विषयार्थइत्यर्थः। तत्रपरपदेतृतीयार्थस्यस्वविषयकज्ञानसहितैवेतिष्ठ्यपदस्यवान्वयः। कुमतिरिति। कुलितामतिर्यस्यसः कुमतिरिति
बोधः। उत्तरपदस्यकुलितज्ञानवह्नाक्षणिकतयापूर्वपदस्यतात्पर्यग्राहकतयानिरर्थकतयाकुमतौपशुत्वबाधितत्वेनपशुपदस्यापिपशु
पदेलाक्षणिकतयाकुमतिःपशुरित्यत्रकस्यापिशक्तपदस्याभावात्तत्रशाब्दबोधोपपत्तयेलाक्षणिकपदेयानुभाविकीशक्तिरवश्यमंगीकर
णीयमितिभावः। गुरुकुलमित्यादि। कुलमितिसंज्ञातायातं। चैत्रस्यगुरुरित्यत्रापिगुरुत्ववैचैत्रनिरूपितत्वस्थायात्। नचगुरावेवचैत्रसंबंधःतत्रा
न्वयमितिवाच्यं। तथासति। चैत्रपुत्रादावपितथाप्रयोगप्रसंगाच्चैत्रपुत्रस्यकस्यचिद्गुरुत्वचैत्रसंबंधित्वाच्चेतिबोधं। ननुगुर्वादिपदस्यसं
बंधिकत्वेनतदर्थेकदेशेपदार्थांतरान्वयसंप्रवेपिनदीपदस्यार्थकथात्वात्कथं तदेकदेशेगंभीरपदार्थांतरान्वयइत्यत आह। पदमेदेनेति। यु
त्यतिभेदात्। आकांक्षाभेदात्। प्रकृतइति। एतद्वाक्यस्यनदीपदइत्यर्थः। उत्तरपदएवेति। यद्यपिगंभीरायांनद्यांघोषइत्यस्यैवपूर्वमुदाहृतत्वे
नत्तत्रगंभीरपदोत्तरमपिसहमीश्रयते। येनयेनमनुपपत्तिस्तथापि विशेषणविभक्तैः सर्वत्रनिरर्थकत्वेनतस्याः सार्थकत्वोपगमस्यानुपयुक्तत्वात्।

० रा० घोषपदेन गभीरामित्यस्यानासन्नत्वाच्छाब्दबोधानुपपत्तेश्च गंभीरायां घोष इत्यायां सर्वथानुपपत्तेश्च न तथोपगमसंभव इति भावः । गंगापदज्ञं शं० उ०
 न्यबोधेऽपि । गंगापदशक्यार्थस्मरणरूपेत्यर्थः । वाक्यजन्यबोधस्तु शाब्दबोधरूपेति भावः । गंगायामित्यस्यापि गंगायाम् घोष इत्यत्र गंगापद एव लक्ष-
 णासर्वानुमता । ननु गंगायामिति वाक्ये पदलक्षणायां अनुपपत्तेरभावान्न गंगायामिति वाक्यजन्यस्यापि गंगातीरवृत्तिशाब्दबोधस्य गंगाविषयकत्वात्सं-
 बंधस्य तीरे सत्वात्तादृशवाक्यस्यापि तीरे लाक्षणिकत्वादिति भावः । इदं च गंगातीरत्वेन शक्यसंबंधप्रवाहमभिप्रेत्येकं तीरत्वे तु तथात्वेन प्रवाहे स न वाक्य-
 जन्यबोधविषयत्वमित्यवधेयम् । तत्त्वेनेति । यादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधविषयसंबंध एव तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नलक्षणा-
 वाच्येति भावः । एवं गंगायामित्यानुपूर्वीनशाब्दबोधजनकतावच्छेदिकेति न वाक्यलक्षणापत्तिः । यद्यपि गंगातीरवृत्तिरित्याकारकशाब्दबोधप्रत्याकांक्षा-
 ज्ञानविधया गंगापदोत्तरसप्तमीरूपसप्तमिब्याहारज्ञानस्य कारणत्वमावश्यकम् । अन्यथा सप्तम्युत्तरगंगापदज्ञानेतादृशशाब्दबोधापत्तेः । तथापि तादृशा-
 नुपूर्व्यवच्छिन्नविषयकज्ञानमेव शाब्दबोधजनकं ननु तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नमेवेति नैदानीं वाक्यलाक्षणिकत्वापत्तिरिति भावः । न चेवं पदज्ञानमेव शाब्दबोध-
 कारणं ननु पदमिति पदानुपूर्व्यवच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यताशालिबोधाप्रसिध्या पदस्यापि लाक्षणिकी तानुपपत्तिरिति वाच्यम् । ज्ञायमानपदस्य

निष्ठत्वं निवेश्यमतो न दोषः पूर्वकल्पपरित्यागे बीजमाहंतेनेति न दोष इति सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन कृतेरप्रसिद्धावपि तत्संबन्धावच्छिन्ना
याद्वयत्वाधिकरणतायाद्वयेप्रसिद्धाया अभावस्य साध्याधिकरणत्वयापकत्वादित्यर्थः साध्यवैयधिकरण्ये तस्य निरुक्तार्थकत्वेनैव न रुक्त्यमत
स्तद्वाच्ये साध्यवैयधिकरण्यमिति ननु मूले तदुभयमपि साध्याधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेनोक्तलक्षणद्वयार्थानुवादोऽसंगतः असामा
नाधिकरण्यवैयधिकरण्ययोरधिकरणताद्वयघटितत्वेन तादृशलक्ष्ययोरधिकरणतात्रयघटितत्वादनुवादे चाधिकरणताद्वयमात्रस्य निवेशादित्य
तस्मादृशमूलसंगमयतिचरमाधिकरणत्वांशस्येति अनतिप्रयोजनकतयेति अनधिकरणत्वस्याधिकरणत्वाभावरूपतया तद्वृत्ताधिकरणत्वांशं प
रित्यज्यसाध्यासामानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावनिवेशेनैवोपपत्तेरिति भावः असामानाधिकरण्याऽधिकरणत्वाभावस्यारवं
उस्यासामानाधिकरण्याद्यभावाघटिततयाऽनैवैयर्थ्यमित्यनतिप्रयोजनकतयेत्युक्तं तदपहाय चरमाधिकरणत्वांशं परित्यज्यद्वयसाध्यसा
मानाधिकरण्याभावसाध्यवैयधिकरण्याभावरूपनिष्कृष्टलक्षणार्थद्वयसाध्याधिकरणानधिकरणत्वमित्यनेन सत्तावानुद्भवत्वादित्यादा
वव्याप्तिवारणाय विवक्षितस्य प्रथमलक्षणोक्त्यर्थस्य कथंचिद्विप्रसिद्धादनासंभवात् तदनुवादनानुपपत्तिरित्यथाश्रुताथीनुवाद

ज्ञानाश्रय एवोक्तः यः सर्वज्ञः सर्वविद्याद्यनुरोधात् आनन्दमित्यस्याप्यानन्दवदित्यर्थः। अर्श आदिनां मत्वर्थो योऽचूप्रत्ययः।
अन्यथा पुष्टिं गत्वापत्तेः। आनन्दोऽपि दुःखाभावेऽपचर्यते। भारद्वाजपण्डिते सुखी संवृत्तौ ह मिति वत्। अस्तु वा तस्मिन् आनन्दो
न त्वसावानन्दः। असुखमिति श्रुतेः। न विद्यते सुखं यस्येति कुतो नार्थ इति चेन्न किञ्च कल्पनापत्तेः। प्रकरणविरोधाद्वा
नन्दमित्रं त्ये मत्व। क्षयाच्च प्रत्ययविरोधश्चेति संक्षेपः। एतेन प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुरुषस्य रपाश्वनिहेपिः किंतु
चेतः

श्रीगणेशशारदागुरुभ्योनमः॥ श्रीशारदाजयतिसत्यंम्॥ प्रणमस्तु॥ उपजीव्योपजीविकमावेति॥ अतिदेशवाक्यजन्यशब्दबोधस्यैवो
पपंन्यत्वमिति प्राचीनमते उपमानप्रमाणस्यातिदेशवाक्यरूपशब्दप्रमाणजन्यत्वेन शब्दस्यार्थज्ञानजन्यत्वमिति मते विशिष्टार्थवाक्यार्थज्ञानरूपप्रयोग
मूलभूतज्ञानजन्यत्वेन शब्दस्यैव तन्मते प्रमाणत्वेन स्वरूपत उपजीव्योपजीवकभावः॥ शक्तिज्ञानात्मकोपमिति जन्यत्वेन शब्दबोधस्य
फलयोरप्युपजीव्योपजीवकभावः॥ सादृश्यज्ञानमेवोपमानमिति नवीनमते फलनिष्ठयोरेव उपजीव्योपजीवकभावयोः स्वाश्रयकरणात्म
कपरंपरासंबंधेन प्रमाणनिष्ठयोरेव उपजीव्योपजीवकभावयोः संगतित्वं बोध्यमिति केचिदाहुः॥ तन्न श्रद्धेयं॥ सादृश्यज्ञानात्मकोपमा
नजन्यत्वस्य साक्षात्संबंधेनैवोपमितौ सत्त्वाहुः पमितेरपि पदज्ञानरूपत्वेन शब्दप्रमाणरूपत्वात् स्वरूपतएव संगतित्वसंभवात्॥ यद्यपि शा
ब्दबोधस्य उपमानत्वनये उपमानत्वेऽपि शब्दोपजीवकत्वमस्तीति शब्दनिरूपणानंतरं एवोपमानं कुतो न निरूपितमिति वक्तुं
शक्यते तथापि संगतेरनंतराभिधानाद्यर्थत्वेन दोषः॥ प्रवंचितमनुमानखंड एव॥ एवकारार्थकस्येति॥ एवकारार्थो यस्ये

दि० रा० ति मध्यमपदसमासलोपेन एवकारार्थबोधकस्येत्यर्थः । हस्तचैष्टादेरिति । तथा च मौनिस्थके विजातीयहस्तचैष्टास्थके च शब्दो शब्द
शब्दोच्चारणभावेन ज्ञायमानपदभावाच्छाब्दबोधो न स्यात् ॥ पदज्ञानस्य कारणत्वमिति नवीनमते तु लिप्या हस्तचैष्ट्या च सं
केतितपदज्ञानाद्भवति शब्दबोध इति भावः । पदार्थज्ञानमात्रस्येति । यद्यपि प्रत्यक्षादिना घटदिज्ञाने पदज्ञानजन्यत्वा
भावेन पदज्ञानयाचारत्वमसंभवदुक्तिकमेव तथापि घटपदबोधोऽयं घट इत्यस्याप्युपनयसंनिकर्षविधया पदज्ञानजन्यं न्य
नयाचारत्वसंभवो बोध्यः ॥ अयं घट इति शब्दबोधस्य तु पदज्ञानजन्यत्वं सुलभमेवेति भावः ॥ घटकत्वमिति । पदजन्यपदा
र्थोपास्थिति घटकं पदजन्यत्वं वृत्तिरूपसंबंधसहकारेण मूलार्थो बोध्य इति भावः । ननु वृत्तिरूपसंबंधज्ञानस्य सहका
रित्वं कुत इति चेदित्यं । एकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकं । पदज्ञानार्थोपास्थितिरीत्या पदपदार्थयोर्वृत्तिरूपसंबंधिज्ञाने

सत्येव पदज्ञानात्पदार्थस्मरणं जायते। न तु पदज्ञानमात्रे हस्तिहास्तिपकयोः संबंधाज्ञाने हास्तिपकदर्शनेपि हस्तिनोऽस्मर
णादितिसंबंधज्ञानस्य संबंधिज्ञानसहकारित्वमवसेयमिति। इत्थंच पदज्ञंन्येत्यादिमूले पदज्ञानज्ञंन्येत्यादिरेवार्थ इति
बोध्यं। एकसंबंधिज्ञानस्यैवापरसंबंधिस्मारकत्वादिति। तीरोपस्थितेरप्तावादिति। गंगापदशक्यप्रवाहसंबन्धस्य तीरेण हीत
त्वादिवगंगापदेन प्रवाहोपस्थितौ तीरोपस्थितिसंभवेन तीरेगंगापदशक्तेरकल्पनादिति भावः। अन्यतरसंबंध इत्य
त्र वृत्तिरूपुरुषसमासक्रमं निराकुरुते। अन्यतरात्मक इति। पदज्ञंन्यपदार्थोपस्थितावैवेति। शक्तिज्ञानाभावेपि श
क्यसंबन्धरूपलक्षणाग्रहस्याथ संभवेन पदपदार्थयोः संबंधज्ञानाभावात्पदज्ञानेन शाब्दबोधप्रयोजकीभूतस्म
रणोत्पादनासंभवात्तथा चैतदपि प्रायैरेवकारिकायां शक्तिधियः पदज्ञानसहकारित्वमुक्तमिति भावः। अतिप्र